

II

NARCISTICKÁ OSOBNOST NAŠÍ DOBY

Narcismus jako metafora lidského stavu

Současná kritika nového narcismu nejenže zaměňuje příčinu a následek a přisuzuje kultu života v ústraní vývoj, který pochází z rozpadu veřejného života; také používá termín „narcismus“ tak volně, že si uchovává málo ze svého psychologického obsahu. Erich Fromm v *Lidském srdci: jeho nadání k dobru a zlu* vyčerpává pojetí klinického významu narcismu a rozšiřuje jej, aby pokryl všechny formy „marnivosti“, „sebeobdivu“, „sebeuspokojení“ a „povýšenosti“ u jednotlivců a všechny formy omezenosti, etnické či rasové předpojatosti a „fanatismu“ u skupin. Jinými slovy, Fromm používá tento výraz jako synonymum pro „asociální“ individualismus, který v jeho verzi progresivního a „humanistického“ dogmatu podkopává spolupráci, bratrskou lásku a úsilí o loajalitu v širším smyslu. Narcismus se tak jeví pouze jako pravý opak nemastné neslané lásky k lidstvu (nezištné „lásky k cizímu člověku“), kterou Fromm obhajuje pod jménem socialismus.

Frommovo pojednání o „individuálním a sociálním narcismu“, jež vyšlo poněkud upravené v řadě knih věnovaných „náboženským perspektivám“, nabízí skvělý příklad tendence naší terapeutické doby oblékat otřepané moralistické fráze do psychiatrického hávu. („Žijeme v historickém údobí charakterizovaném ostrou diskrepancí mezi intelektuálním vývojem člověka ... a jeho vývojem emocionálním, který ho stále ještě ponechává na stupni, kde se zřetelně rýsuje narcismus se všemi patologickými příznaky.“)³⁹ Zatímco Sennett připomíná, že narcismus má více společného se sebenenávistí než sebeobdivem, Fromm ve svém zapáleném kázání o požehnání bratrské lásky pouští ze zřetele i tento velmi dobře známý klinický fakt.

Jako vždy ve Frommově díle vzniká potíže tím, že se mylně a zbytečně snaží zachránit Freudovo myšlení před jeho „mechanistickým“ základem z devatenáctého století a násilně je zapojovat do služeb „humanistického realismu“. V praxi to znamená, že z teoretické přesnosti vzejdou eticky povznášející hesla a pocity. Fromm jen zběžně uvede, že Freudův původní koncept narcismu předpokládá, že libido je původně uloženo v egu jako v nějakém „velikém rezervoáru“ (Fromm, *Lidské srdce*, str. 49) nediferencované sebelásky, ale v roce 1922 Freud svůj názor změní a napíše, že „za velkou zásobárnu libida, ve smyslu zavedení narcismu, musíme nyní po oddělení Já a Ono uznat Ono“.⁴⁰ Tento problém však Fromm přejde a poznamená: „Teoretická otázka, zda libido má svůj počátek původně v egu nebo v id, nemá však podstatnou důležitost pro význam konceptu [narcismu] samotného.“ (Fromm, *Lidské srdce*, str. 50) Ve skutečnosti strukturální teorie myslí, jak ji vyložil Freud v *Davové psychologii* a v *Já a ono*, si vyžádala úpravu jeho dřívějších názorů, jež měly podstatný vliv na teorii narcismu. Strukturální teorie přiměla Freuda opustit jednoduchou dichotomii mezi instinktem a vědomím a uznat nevědomé prvky ega a superega, význam nesexuálních pudů (agrese neboli „thanatos“ – pud smrti) a souvislost mezi superegem a id, superegem a agresí. Tyto objevy postupně umožnily pochopit roli objektivních vztahů ve vývoji narcismu, v důsledku čehož se ukázalo, že narcismus je v podstatě spíše obranou proti agresivním pudům než sebeláskou.

Přesnost, s jakou narcismus rozebíráme, je důležitá nejen proto, že tento koncept snadno podléhá moralistické inflaci, nýbrž i proto, že srovnáváme-li narcismus se vším sobeckým a nepřijemným, odporujeme tím historické specifčnosti. Lidé byli vždy sobečtí, skupiny vždy etnocentrické; tím, že těmto vlastnostem dáme psychiatrickou nálepku, nic nezískáme. Vznik poruch charakteru jako nejnapadnější formy psychiatrické patologie spolu se změnou osobnostní struktury, kterou tento vznik odráží, pochází však ze zcela specifických změn v naší společnosti a kultury – z byrokracie, záplavy vzorů, terapeutických ideologií, racionalizace vnitřního života, kultu spotřeby a v neposlední řadě ze změn v rodinném životě a měnících se vzorců socializace. Nic z toho nevidíme, jestliže se narcismus stane pouze

„metaforou lidského stavu“, jako je tomu v další existenciální a humanistické interpretaci narcismu od Shirley Sugermanové, kterou popsala ve své knize *Sin and Madness: Studies in Narcissism*.⁴¹

To, že současní kritici narcismu odmítají uvažovat o jeho etiologii či věnovat pozornost rostoucímu množství klinické literatury na toto téma, pravděpodobně znamená uvážlivé rozhodnutí pramenící z obavy, že by důraz na klinické aspekty narcistického příznaku ubral na vážnosti užitečnosti tohoto konceptu pro sociální analýzu. Takovéto rozhodnutí je však chybné. Když kritici ignorují psychologickou dimenzi, ignorují i dimenzi sociální. Nedokážou pak zkoumat charakterové znaky související s patologickým narcismem, jež se v méně extrémní formě hojně vyskytují v každodenním životě dneška: závislost na zprostředkované vřelosti, kterou poskytují jiní, spolu se strachem z této závislosti, pocit vnitřní prázdnoty, nesmírně velký, avšak potlačený hněv a neuspokojené touhy a chutě. Nerozebírají ani to, co by se dalo nazvat druhotnými charakteristikami narcismu: falešné pochopení sebe sama, vypočítavá svůdnost, neurotický humor, při němž se snižujeme. Tím se připravují o základ, na němž by viděli spojitost mezi narcistickým typem osobnosti a některými typickými vzorci současné kultury, jako jsou intenzivní strach ze stárí a smrti, změněný pocit času, okouzlení celebritami, strach ze soutěživosti, úpadek hravého ducha a zhoršující se vztahy mezi muži a ženami. Pro tyto kritiky zůstává narcismus v nejhorším případě synonymem sobectví a v nejlepším jakousi metaforou, která popisuje stav mysli, v němž se svět jeví jako zrcadlo self.

Psychologie a sociologie

Psychoanalýza řeší jednotlivce, ne skupiny. Snahy zobecnit klinické závěry a vztáhnout je i na kolektivní chování narážejí vždy na to, že skupiny žijí svým vlastní životem. Kolektivní mysl, existuje-li něco takového, odráží potřeby skupiny jakožto celku, nikoliv psychické potřeby jedince, jež musejí být v podstatě podřízeny požadavkům kolektivu. Vlastně právě podřízení jednotlivců skupině psychoanalytická

teorie na základě zkoumání dopadů této podřízenosti na psychiku slibuje objasnit. Důkladným rozbořením individuálních případů, jenž je založen spíše na klinických důkazech než na dojmech zdravého rozumu, nám psychoanalýza sděluje cosi o vnitřním fungování společnosti samotné. Při tomto aktu společnost jaksi opouští a noří se o to více do nevědomí individua.

Každá společnost reprodukuje svou kulturu – své normy, základní předpoklady, způsoby organizování zkušeností – v jednotlivci ve formě osobnosti. Jak řekl Durkheim, osobnost je socializovaný jedinec. Proces socializace, uskutečňovaný rodinou a druhotně školou a dalšími institucemi, jež formují charakter, lidskou přirozenost modifikuje, aby ji přizpůsobil obecným společenským pravidlům. Každá společnost se snaží vyřešit univerzální krize dětství – trauma odloučení od matky, strach z opuštění, bolest vznikající ze soupeření s ostatními o matčinu lásku – po svém a způsob, jakým tyto psychické události řeší, určuje charakteristickou formu osobnosti, charakteristickou formu psychologické deformace, pomocí níž se jedinec smiřuje s pudovou deprivací a podrobuje se požadavkům sociální existence. Freudův důraz na kontinuitu mezi psychickým zdravím a psychickou nemocí umožňuje vidět neurózy a psychózy tak, jako by byly v určitém smyslu typickým projevem dané kultury. „Psychóza,“ jak napsal Jules Henry, „je finálním výsledkem toho, když je s kulturou něco v nepořádku.“⁴²

Souvislost mezi společností a jedincem, kulturou a osobností objasňuje psychoanalýza nejlépe právě tehdy, když se omezí na pečlivé zkoumání jednotlivců. Když je nejméně odhodlaná společnost zkoumat, pak nás o ní nejlépe informuje. Freudovo vztahování psychoanalytických principů na antropologii, dějiny či životopisy může student sociologie s klidem zapomenout, jeho klinické výzkumy však tvoří pokladnici nepostradatelných postřehů, jakmile pochopíme, že nevědomá mysl symbolizuje, jak se přirozenost formovala kulturou, jak se instinkty zcivilizovaly.

Freudovi by se nemělo vytýkat [napsal T. W. Adorno], že zanedbal konkrétní sociální dimenzi, nýbrž že jej vůbec neznepekovoval sociální původ ... rigidity nevědomí, kterou zaznamenává s neochvějnou

objektivitou přírodovědce... Když se od psychologických obrazů dostává k historické realitě, zapomíná, co sám objevil – že celá skutečnost prochází proměnou při vstupu do nevědomí – a tak nesprávně postuluje takové faktické události jako vraždu otce primitivní hordou.*

Ti, kdo chtějí porozumět současnému narcismu jakožto sociálnímu a kulturnímu fenoménu, nechť svou pozornost nejprve obrátí k množícím se klinickým textům na toto téma, jež si nečiní nárok na sociální ani kulturní významnost a uvážlivě popírají teorii, že „změny v současné kultuře“, jak píše Otto Kernberg, „mají účinky na vzorce objektivních vztahů“.** V klinické literatuře představuje narcismus něco víc než jen metaforický výraz pro zahleděnost do sebe. Jako psychologický útvar, v němž se „odmítnutá láska navrací k já coby nenávisť“, začíná být narcismus chápán jako důležitý prvek při tzv. poruchách

* „Na ... domácí půdě,“ dodává Adorno, „je psychoanalýza nositelem specifického přesvědčení; čím více se od oné oblasti vzdaluje, tím více jsou její teze střídavě ohroženy mělkostí či divokou a nadměrnou systematizací. Ujede-li někomu jazyk a vyřkne nějaké sexuální zbarvené slovo, trpí-li někdo agorafobií nebo prochází-li se nějaká dívka ve spánku, má psychoanalýza nejen skvělou šanci, že bude terapeuticky úspěšná, ale i své řádné pole působnosti, poměrně autonomní, monádologické individuum jakožto arénu nevědomého konfliktu mezi pudovým nutkáním a zákazem. Čím více se od této oblasti vzdaluje, tím tyranštěji musí postupovat a tlačit, co patří k dimenzi vnější skutečnosti, do podsvětí psychické imanence. Tento její bludný akt není nepodobný oné všemohoucnosti myšlení, kterou sama kritizuje coby infantilní.“⁴³

** Ti, kdo tvrdí v rozporu s tezí v této studii, že ve struktuře osobnosti k žádné základní změně nedošlo, uvádějí tento odstavec na podporu tvrzení, že ač „jsme svědky jistých symptomatických konstelací a osobnostních poruch víceméně častěji než za dob Freuda ... je tento posun pozornosti způsoben v první řadě posunem našeho klinického důrazu v důsledku obrovských pokroků v chápání struktury osobnosti“.⁴⁴

Ve světle tohoto sporu je důležité poznamenat, že Kernberg své pozorování zpřesňuje: „Tím nechci říct, že takové změny ve vzorcích důvěrnosti [a objektivních vztahů obecně] by nemohly během několika generací nastat, jestliže změny v kulturních vzorcích postihují strukturu rodiny do takové míry, že to ovlivňuje nejranější vývoj dítěte.“⁴⁵ Právě o tom budu hovořit v kapitole VII.

charakteru, kterým je teď především věnována klinická pozornost, jíž se kdysi dostávalo hysterii a obsedantním neurózám. Vznikla nová teorie narcismu založená na Freudově pověstné eseji na toto téma (která pojednává o narcismu – libidinózním investování self – jako o nezbytné podmínce objektivní lásky), věnující se však nikoliv primárnímu narcismu, nýbrž narcismu druhotnému (sekundárnímu) neboli patologickému: začleňování grandiózních objektivních obrazů jako obraně vůči úzkosti a vině. Oba typy narcismu činí hranice mezi self a světem objektů nejasnými, je však mezi nimi významný rozdíl. Novorozenec – primární narcista – ještě nevnímá matku jako samostatnou existenci, a proto zaměňuje závislost na matce, která uspokojuje jeho potřeby, jakmile vzniknou, za svou všemohoucnost. „Po narození trvá několik týdnů ... než si dítě uvědomí, že zdroj jeho potřeb ... leží v něm, kdežto zdroj jejich uspokojování mimo něj.“

Druhotný narcismus se naproti tomu „snaží utišit bolest ze zklamání [objektivní] lásky“ a neutralizovat hněv dítěte vůči těm, kdo na jeho potřeby nereagují ihned; vůči těm, kdo reagují na potřeby jiných a kdo tedy, jak dítěti připadá, ho opustili. Patologický narcismus, „který nelze považovat jednoduše za jakousi fixaci na úrovni normálního primitivního narcismu“, vzniká, až když se ego rozvine natolik, že je schopno vnímat se odděleně od okolních objektů. Prožívá-li dítě z nějakého důvodu toto trauma z odloučení zvláště bolestivě, může se pokusit obnovit dřívější vztahy tak, že si ve své fantazii vytvoří všemocnou matku či otce, a tato postava pak splyne s obrazem jeho vlastního self. „Internalizací se pacient snaží znovu vytvořit toužebný vztah lásky, který možná kdysi existoval, a současně zrušit úzkost a vinu, emoce vyvolané touhou agresivně se vypořádat s frustrujícím a neuspokojivým objektem.“

Narcismus v nejnovější klinické literatuře⁴⁶

To, že se v klinických studiích přesouvá důraz od primárního k sekundárnímu narcismu, je jednak způsobeno tím, že psychoanalytická teorie již nezkoumá id, nýbrž ego, a jednak tím, že se mění druh

pacientů, kteří vyhledávají psychiatrickou pomoc. K samotnému posunu od psychologie instinktů k psychologii ega došlo totiž zčásti kvůli skutečnosti, že pacienti, kteří chodili na léčení ve 40. a 50. letech 20. století, „zřídka kdy připomínali klasické neurotiky, o nichž se tak zevrubně rozepisoval Freud“. V posledních pětadvaceti letech chodí za psychiatry čím dál tím více tzv. pacienti hraniční, kteří si nestěžují na nějaké jasné symptomy, nýbrž na difúzní (rozptýlenou) nespokojenost. Tito lidé netrpí vysilujícími fixacemi či fobiemi ani přeměnou potlačené sexuální energie v nervovou poruchu; místo toho uvádějí, že cítí „vágní, nejasnou nespokojenost s životem“ a že jejich „beztvará existence je zbytečná a nesmyslná“. Popisují „intenzivní pocity prázdnoty a deprese“, „mohutné kolísání sebeúcty“ a „obecnou neschopnost žít šťastný život“. „Zvýšenou sebeúctou prožívají jen tehdy, když přilnou k silné, obdivované figuře, po jejímž přijetí touží a kterou potřebují, aby jim dodávala pocit opory.“ I když vykonávají řádně své běžné povinnosti a i když dosáhnou uznání či věhlasu, spokojenost jim uniká a život jim často připadá bezcenný.

Psychoanalýza, terapie, jež vznikla na základě zkušeností s jedinci, kteří trpěli potlačenými pudy a zkostnatělou morálkou a kteří se potřebovali smířit s přísným vnitřním „cenzorem“, má dnes stále více co do činění s jakousi „chaotickou a pudů zbavenou povahou“. Musí zasahovat u pacientů, kteří své konflikty „otevřeně vyjadřují“, místo aby je potlačovali či sublimovali. Tito pacienti, byť často podlézaví, mají sklon být v emocionálních vztazích kvůli vlastní ochraně jaksi povrchní (protektivní mělkost). Postrádají schopnost truchlit, neboť intenzita jejich hněvu vůči ztraceným objektům lásky, zejména vůči rodičům, jim brání znovu prožívat šťastné pocity nebo si je pamatovat. Jsou sice v sexu promiskuitní, nikoliv prudérní, nicméně „nedokážou sexuální pud rozvíjet“ nebo se sexem zabývat v hravém duchu. Vyhýbají se důvěrným vztahům, jež mohou uvolnit silné pocity hněvu. Osobnost u nich spočívá vesměs v obraně proti tomuto hněvu a proti pocitům orální deprivace, jež vznikají v předoidipovské fázi duševního vývoje.

Často tito pacienti trpí hypochondrií a stěžují si, jak už jsem řekl, na jakýsi pocit vnitřní prázdnoty. Zároveň se opájejí představou

omnipotence a silným přesvědčením o svém právu využívat druhé a dopřávat si. V jejich superegu převládají archaické, represivní a sadistické prvky a společenským pravidlům se přizpůsobují spíše ze strachu před trestem než z pocitu viny. Vlastní potřeby a touhy plně zloby prožívají jako hluboce nebezpečné a vytvářejí si obranu, které jsou stejně primitivní jako touhy, které chtějí potlačit.

Podle zásady, že patologie reprezentuje jakousi vystupňovanou verzi normálnosti, by nám měl „patologický narcismus“, který nacházíme u poruch charakteru, povědět něco o narcismu jakožto společenském jevu. Studie zkoumající poruchy osobnosti, jež se vyskytují na pomezí mezi neurózou a psychózou, byť psané pro lékaře a nemající v úmyslu vysvětlovat sociální či kulturní otázky, zobrazují typ osobnosti, kterou by měli jaksí v méně nápadné podobě okamžitě rozpoznat pozorovatelé současné kulturní scény: sebevědomě nakládající s dojmy, jež vysílá k ostatním o sobě, dychtivá po uznání, avšak pohrdlivá k těm, kterými manipuluje, aby je od nich získala; neúprosně toužící po citových prožitcích, s nimiž zaplňuje prázdno v sobě; děsící se stárnutí a smrti.⁴⁷

Nejpřesvědčivější výklady psychického původu tohoto hraničního syndromu vycházejí z teoretické tradice, kterou zavedla Melanie Kleinová. Při svém psychoanalytickém zkoumání dětí Kleinová zjistila, že rané pocity neodolatelného vzteku namířeného zejména proti matce a druhotně proti zvnitřněnému obrazu matky jako jakéhosi hladového monstra umožňují dítěti spojit obrazy „hodného“ a „zlého“ rodiče. Ve strachu před agresí zlých rodičů – projekce vlastního vzteku – si idealizuje hodné rodiče, kteří je přijdou zachránit.

Zvnitřněné obrazy druhých, jež v raném věku skončily v nevědomí, se stávají také sebeobrazy. Jestliže pozdější zkušenosti blíže nevymezí či nevnesou prvky reality do archaických snů dítěte o rodičích, bude pro ně těžké rozlišovat mezi obrazy sebe sama a objekty mimo sebe. Tyto obrazy splynou a vytvoří obranu proti zlým reprezentacím self a objektů, jež se podobně sloučily a vytvořily kruté, trestající superego. Melanie Kleinová analyzovala desetiletého chlapce, který svou matku nevědomě považoval za „upíra“ či „odporného ptáka“ a strach z ní si internalizoval jako hypochondrii. Báł se, že zlé bytosti

v něm pohltí bytosti dobré. K ostrému rozdělení dobrých a zlých obrazů self a objektů na jedné straně a ke spojení obrazů self a objektů na straně druhé došlo na základě chlapcovy neschopnosti snášet ambivalenci či frustraci. Protože byl jeho hněv tak intenzivní, nedokázal si přiznat, že chová agresivní pocity vůči těm, které miloval. „Strach a vina kvůli jeho destruktivním fantaziím utvářely celý jeho emocionální život.“

Dítě, které se cítí tak vážně ohroženo vlastními agresivními pocity (projikoványi do jiných a pak znovu internalizovanými jakožto vnitřní „monstra“) se snaží kompenzovat své prožitky vzteku a závislosti představami o bohatství, kráse a všemohoucnosti. Tyto představy, spolu se zvnitřněnými obrazy hodných rodičů, kterými se snaží bránit, tvoří pak jádro „grandiózního pojetí self“. Podle Otto Kernberga chrání narcistické dítě před nebezpečím kolem něj a v něm – zvláště před závislostí na ostatních, kteří jsou bez výjimky považováni za nedůvěryhodné, jakýsi „slepý optimismus“. „Svět nebezpečných, ohrožujících objektů, proti nimž se dítě brání obrazy ‚dobrého‘ self, je udržován neustálou projekcí obrazů ‚špatného‘ self a objektů, a dochází tak k budování megalomanského ideálního sebeobrazu.“ Odštěpení obrazů určených agresivními pocity od obrazů, jež vycházejí z libidinózních pudů, umožňuje dítěti uvědomit si vlastní agresivitu, prožívat vinu či obavy z objektů, jež jsou obtěžkány současně agresí i libidem, nebo kvůli ztraceným objektům truchlit. Deprese u narcistických pacientů nemá formu truchlení s jeho příměsí viny, jak popisoval Freud ve „Smutku a melancholii“, nýbrž bezmocné zuřivosti a „pocitů porážení vnějšími silami“.

Jelikož intrapsychický svět těchto pacientů je tak málo zalidněn – tvoří jej jen, jak říká Kernberg, „grandiózní self, znehodnocené, temné obrazy self a ostatních a potenciální pronásledovatelé“ – zakoušejí silné pocity prázdnoty a neautentičnosti. Třebaže narcista může v každodenním světě fungovat a často jiné lidi okouzlovat (hlavně svým „předstíraným vhladem do sebe sama“), to, že jiné znehodnocuje a dostatečně se o ně nezajímá, mu ochuzuje osobní život a posiluje v něm „subjektivní pocit prázdnoty“. Postrádá skutečnou intelektuální účast na světě – nehledě na často nafouknutý odhad vlastních

intelektuálních schopností – a má malou schopnost sublimace. Závisí proto na tom, aby ho ostatní neustále chválili a obdivovali. „Musí se na někoho upnout a žít téměř parazitickou“ existenci. Tím, že se však bojí citové závislosti a že k osobním vztahům přistupuje manipulátorsky a vykořisťovatelsky, jsou tyto vztahy nanicovaté, povrchní a velice neuspokojivé. „Ideální vztah by pro mě musel trvat maximálně dva měsíce,“ řekl jeden hraniční pacient. „Pak by nebyl tak zavazující a po dvou měsících bych jej prostě skončil.“

Narcista, který je chronicky znuděný a neúnavně vyhledává jen chvilkovou intimitu – emoční vzrušení bez závazku a závislosti –, je promiskuitní a často i pansexuální, neboť splynutí pregenitálního a oidipovského pudu sloužící agresi podporuje polymorfní perverzitu. Kvůli špatným obrazům, které si internalizoval, je také chronicky nespokojený se zdravím a hypochondrie způsobuje, že má zálibu v terapiích a navštěvuje různé terapeutické skupiny a hnutí.

Jako psychiatrický pacient je narcista typickým kandidátem na nekonečnou analýzu. V analýze nachází jakési náboženství či životní způsob a doufá, že v terapeutickém vztahu získá oporu pro své fantazie o omnipotenci a věčném mládí. Jeho obrany jsou však tak silné, že mu znemožňují dosáhnout při analýze nějakého úspěšného završení. Mělkost jeho emocionálního života mu často brání v tom, aby si s analytikem vybudoval blízký vztah, a to i když „často používá svou inteligenci tak, že s analytikem verbálně souhlasí a svými vlastními slovy zrekapituluje to, co se rozebralo na předešlých sezeních“. Jeho inteligence mu totiž slouží k vytáčkám, nikoliv k sebeobjevování, přičemž se uchyluje ke stejným strategiím mlžení a matení jako současní autoři píšící formou zpovědí. „Pacient sice použije analytické interpretace, ale rychle je zbaví života a významu, takže z nich zbydou jen nesmyslná slova. Tato slova pak pacient vnímá jako svůj majetek, který si idealizuje a který mu dává pocit nadřazenosti.“ I když psychiatři již nepovažují narcistické poruchy za zásadně neanalyzovatelné, jen málo z nich zaujímá optimistické stanovisko, že je lze úspěšně vyléčit.

Podle Kernberga hlavní argument pro to, aby se to s ohledem na mnoho potíží, jimiž narcističtí pacienti trpí, zkusilo, je zhoubný účinek narcismu v druhé půlce jejich života – jistota strašlivého utrpení,

jež na ně čeká. Ve společnosti, která má hrůzu ze stáří a smrti, je stárnutí zvláště děsivé pro ty, kdo se bojí závislosti a jejichž sebeúcta vyžaduje obdiv, jenž je obvykle vyhrazen mladým, krásným, slavným či těm, co v sobě mají nějaké kouzlo. Obvyklé obrany vůči hrůzám stáří – identifikace s etickými či uměleckými hodnotami, které přesahují moje bezprostřední zájmy, intelektuální zvědavost, uklidňující emocionální teplo, jež mi dávaly spokojené vztahy v minulosti – narcistovi nepomáhají. Neschopen najít útěchu, která pochází z toho, že se ztotožníme s historickou kontinuitou, nemůže narcista naopak „skutečnost, že si mladší generace nyní užívá mnoha dříve hýčkaných požitků krásy, bohatství, moci a zejména kreativity, přijmout. Těšit se ze života a jeho průběhu, který s sebou nese stále hlubší prožívání spokojenosti a úspěchů jiných lidí, je pro narcistickou osobnost bohužel nad její síly“.⁴⁸

Sociální vlivy působící na narcismus

Každá doba si rozvine své vlastní osobité formy patologie, které jaksi v nadsázce vyjadřují její základní strukturu charakteru. Ve Freudově době to byly hysterie a obsedantní neuróza, jež rozváděly do extrému osobnostní rysy spjaté s kapitalistickým řádem v dřívější fázi jeho vývoje – zjištnost, fanatická oddanost práci a naprosté potlačení sexuality. V naší době se věnuje zvýšená pozornost předschizofrenickým, hraničním či osobnostním poruchám včetně samotné schizofrenie. „Tutu změnu formy neuróz sleduje a popisuje již od 2. světové války stále více psychiatrů.“ Podle Petera L. Giovacchiniho „Lékaři zaznamenávají nárůst pacientů s potížemi, jež nezapadají do běžných diagnostických kategorií“ a kteří netrpí „zcela určitými symptomy“, nýbrž „vágními, těžko definovatelnými příznaky“. „Když s ,takovýmto druhem pacientů hovořím,“ píše Giovacchini, „prakticky každý ví, o koho jde.“ Výraznost „poruch charakteru“ zřejmě svědčí o nějaké zásadní změně v organizaci osobnosti, posunu od niterného řízení (inner direction), jak se původně onen stav nazýval, k narcismu.

Allen Wheelis v roce 1958 tvrdil, že změna ve „vzorcích neuróz“ spadá „do osobní zkušenosti starších psychoanalytiků“, zatímco mladší „si ji uvědomují na základě diskrepance mezi staršími popisy neuróz a problémy, o nichž slyší od pacientů, kteří denně chodí do jejich ordinací. Symptomatické neurózy se mění v poruchy charakteru“. Heinz Lichtenstein, který další tvrzení, že tato změna odráží změnu ve struktuře osobnosti, zpochybnil, v roce 1963 nicméně napsal, že „změna v neurotických vzorcích“ představuje již „známou skutečnost“. V sedmdesátých letech byly takové zprávy stále běžnější. „Není náhoda,“ uvádí Herbert Hendin, „že v současnosti jsou převládajícími událostmi v psychoanalýze znovuobjevení narcismu a nové zdůraznění psychologického významu smrti.“ „Co byly hysterie a obsedantní neurózy pro Freuda a jeho kolegy ... na počátku tohoto století,“ píše Michael Beldoch, „to jsou pro obyčejného analytika v posledních desetiletích před novým tisíciletím narcistické poruchy. Dnešní pacienti obvykle netrpí hysterickými ochrnutímí nohou nebo nutkáním mýt si ruce; spíše trpí ochrnutím jejich mysl nebo ji musí namáhavě a nekonečně drhnout, aby byla čistá.“ Tito pacienti trpí „neustálými pocity prázdnoty a vážným narušením sebeúcty“. Podle Burnesse E. Moorea jsou narcistické poruchy stále častější. Sheldon Bach říká: „Kdysi k vám chodili lidé s nutkáním mýt si ruce, fobiemi a běžnými neurózami. Teď jsou to povětšinou narcisté.“ Gilbert J. Rose tvrdí, že psychoanalytický postoj, „nevhodně přenesen z analytické praxe“ do každodenního života, přispěl k „celkové shovívavosti“ a „nadměrnému zdomácnění instinktů“, a to má za následek zase to, že se množí „poruchy narcistické identity“. Podle Joela Kovala stimulace infantilních tužeb reklamou, uzurpace rodičovské autority médií a školou a racionalizace vnitřního života doprovázená falešným příslibem osobního naplnění vytvořily nový druh „společenského jedince“. „Výsledkem nejsou klasické neurózy, kdy je dětský pud potlačen patriarchální mocí, nýbrž jakási moderní verze, v níž je pud podněcován, zvrácen a nedostane se mu ani adekvátního objektu, kterým by byl uspokojen, ani jasných forem, kterými by byl ovládnut... Celý komplex, odvíjející se spíše v prostředí alienace (odcizení) než přímé kontroly, přichází o klasickou

podobu symptomu – a o klasickou terapeutickou příležitost prostého navrácení pudu do vědomí.“⁴⁹

Uváděný nárůst narcistických pacientů nutně neznamená, že narcistické poruchy jsou v populaci častější než kdysi, ani že jsou běžnější než klasické konverzní neurózy. Možná že si jich zkrátka rychleji všimnou psychiatři. Ilza Veithová prohlašuje, že „s rostoucím uvědomováním konverzních reakcí a popularizací psychiatrické literatury se „staromódní“ somatické projevy hysterie staly mezi sofistikovnějšími vrstvami podezřelými, a tak většina lékařů pozoruje, že s obvyklými konverzními symptomy se dnes již sotva setkají, a když, tak pouze mezi nevzdělanými lidmi“. Pozornost, která se v současné klinické literatuře věnuje poruchám charakteru, vede pravděpodobně k tomu, že si psychiatři jejich přítomnost více uvědomují. Tato možnost však rozhodně neumenšuje význam toho, co psychiatři o prevalenci narcismu vypovídají, zejména když se tyto výpovědi objevují současně se spekulacemi novinářů ohledně nového narcismu a nezdravého trendu soustředění se na sebe. Narcista začíná být v hledáčku psychiatrů asi ze stejných důvodů, z jakých se dostává na přední pozice nejen v takových kultech, jako je hnutí za uvědomování a další, ale i v obchodních společnostech, politických organizacích a vládních byrokraciích. Přes všechno své vnitřní trápení má narcista spoustu vlastností, jež napomáhají k úspěchu v byrokratických institucích, kde se klade velký důraz na manipulaci s meziosobními vztahy, kde se odrazuje od vytváření hlubokých osobních závazků a kde zároveň získává narcista uznání, jež potřebuje, aby si potvrdil svou sebeúctu. I když se uchyluje k terapiím, které slibují dát smysl životu a překonat pocit prázdnoty, ve své profesionální kariéře se často těší značnému úspěchu. Vyvolat v druhém ten správný dojem mu přijde přirozené a jeho schopnost řešit záležitosti, které s tím souvisejí, mu pomáhá v politických i obchodních organizacích, kde se výkon dnes hodnotí méně než „viditelnost“, „rychlost“ a přitažlivost (winning record). Jak „organization man“ (člověk potlačující svůj osobní život ve prospěch práce pro organizaci, u níž je zaměstnán – pozn. překl.) ustupuje byrokratickému „neférovému hráči“ – v americkém podnikání „věk lojálnosti“ věku „her šéfů o úspěch“ – přichází si narcista na své.⁵⁰

V jedné studii 250 manažerů z dvanácti obřích společností popisuje Michael Maccoby⁵¹ nového firemního vůdce, a to docela sympaticky, jako člověka, který pracuje s lidmi a ne s materiálem a nesnaží se budovat impérium nebo hromadit kapitál, nýbrž prožívat „radost z dobře fungujícího týmu a získávání trofejí“. Chce „být znám jako vítěz a největší strach má z toho, že bude označen za ztroskotance“. Místo aby se poměřoval s nějakým závažným úkolem či problémem vyžadujícím řešení, měří síly s ostatními čistě z „potřeby ovládat se“. Jak se v nedávno vydané učebnici pro manažery uvádí, úspěch dnes neznamená „jen prosadit se“, nýbrž „dostat se před ostatní“.⁵² Nový šéf, dětinský, hravý a „přitažlivý“, si chce podle Maccobyho „udržet iluzi neomezených možností“. Není příliš schopen „být důvěrný a společensky se angažovat“. Málo loajálnosti pocituje i k firmě, pro niž pracuje. Jeden řídicí pracovník prohlásil, že zažívá moc, když ho firma nekomanduje. Když stoupá nahoru, pěstuje si tento člověk silné zákazníky a snaží se je využít proti své vlastní firmě. Kalkuluje, že „potřebujete nějakého velkého zákazníka, který má neustálé potíže a vyžaduje od firmy změny. Tak máte automaticky ve společnosti moc a vládnete i nad zákazníkem. Rád si nechávám cesty otevřené“. Jeden profesor managementu tuto strategii schvaluje. „Nadměrná identifikace“ s firmou podle něj „plodí společnost s enormní mocí nad kariérou a osudem lidí, kteří v ní opravdu věří“. Myslí si, že čím je firma větší, tím je důležitější, aby vedoucí pracovníci „řídili svou profesní dráhu na základě své vlastní ... svobodné volby“ a „ponechali si co možná nejširší pole možností“.*⁵³

* „Z pocitu polapení“ nemá strach jen neférový hráč. Seymour B. Sarason⁵⁴ zjišťuje, že tento pocit mají ve značné míře i profesionálové a studenti připravující se na profesionální dráhu. I on ukazuje na jakousi souvislost mezi strachem z polapení a kulturní hodnotou, jakou má profesní mobilita a její psychický ekvivalent, „osobní růst“. „Zůstaňte volní, ponechte si otevřené možnosti, předstírejte nezájem – tato varování pramení z pocitu, že společnost klade všechny možné druhy nástražných pastí, jež vás okrádají o svobodu, bez níž není možný vývoj.“

Tento strach z polapení či uváznutí zase úzce souvisí se strachem ze stárnutí a smrti. Mánií být mobilní a kult „růstu“ lze částečně považovat za projev

Podle Maccobyho je neférový hráč „otevřený pro nové nápady, ale bez přesvědčení“. Udělá obchod s jakýmkoliv režimem, i když nesouhlasí s jeho principy. Je nezávislejší a vynalézavější než věrný zaměstnanec a využívá společnost ke svým vlastním cílům ze strachu, že jinak ho „firma zcela ochromí“. Vyhýbá se důvěrností jako léčce a má raději „vzrušující, sexy atmosféru“, kterou se moderní šéf při práci obklopuje a „v níž neustále flirtuje se sekretářkami v minisukních, které na něj zbožně zírají“. V osobních vztazích závisí neférový hráč na obdivu či strachu, který vyvolává v druhých, aby si potvrdil renomé „vítěze“. Jak stárne, stále hůře na sebe strhává onen druh pozornosti, po které prahne. Dosáhne jakési stabilní úrovně, kterou již ve firmě nepřekročí, snad proto, že ty nejvyšší pozice, jak uvádí Maccoby, stále patří „těm, kdo se dokážou vzdát pubertácké vzpurnosti a alespoň do určité míry uvěřit v organizaci“. Firma tak přichází o svého spasitele. Šéf nového stylu, bez valného zájmu o své dávné řemeslo, se již neraduje ani ze svých dřívějších úspěchů, jakmile ztrácí mladistvý půvab, na němž tyto úspěchy spočívaly. Střední věk na něj uderí silou katastrofy: „Když je pryč mládí, elán a vzrušení z vítězství, sklátí jej deprese a bez viditelného cíle zpochybní i smysl svého života. Týmový zápas ho již nenaplňuje energií, a protože není schopen věnovat se něčemu, čemu věří a co jej přesahuje ... cítí se strašlivě osamoceny.“ Vzhledem k prevalenci tohoto kariérního vzorce není divu, že se ke „krizi středního věku“ a způsobům, jak proti ní bojovat, často obrací populární psychologie.⁵⁵

V románu Wilfrida Sheeda *Office Politics*⁵⁶ se ptá manželka: „Mají mezi sebou pan Fine a pan Tyler nějaké vážné problémy?“ A manžel jí odpovídá, že jde o prkotinu; „přetahují se jen o své ego, to je celé“. Eugene Emerson Jennings ve své studii managementu odchod člověka věrného organizaci a příchod nové „éry mobility“ chválí a trvá na tom, že korporátní „mobilita je víc než pouhý pracovní výkon“. Co se počítá, je „styl ... elegance ... schopnost říkat a udělat téměř cokoliv a ostatní si přitom neznepráteřit“. Řídící pracovník usilující o postup

strachu ze stárnutí, který v americké společnosti hluboce zakořenil. Mobilita, pružnost a růst člověka ujišťují o tom, že ještě neumírá a nestárne.

na společenském žebříčku podle Jenningse ví, jak si poradit s lidmi kolem sebe – s „figurkou na policiče“, co trpí „nepružností“ a závidí úspěch; s „učenílivým žáčkem“; s „proměnlivým nadřízeným“. „Přízřůsobivý a pohotový vedoucí pracovník“ se ve svém úřadu naučí „číst“ mocenské vztahy a „vidět méně viditelnou a méně slyšitelnou stránku svých nadřízených, hlavně jejich oblíbenost u jejich vrstevníků a nadřízených“. „Z různých náznaků umí vydedukovat, kdo drží moc ve svých rukou, a s ním pak usiluje o to, aby byl hodně viděn a zabírán fotoaparáty či kamerami. Vytrvale se snaží získat jeho přízeň a chápe se každé příležitosti, kdy se od něj může něco naučit. Jeho možností pak využívá ve společenském světě, aby očíhнул lidi, kteří v korporátním světě získávají sponzorskou podporu.“

Jennings⁵⁶ neustále srovnává „hru šéfu o úspěch“ s atletickou soutěží či šachovou hrou a o podstatě života řídicího pracovníka pojednává tak, jako by pro něj uspět bylo stejně nahodilé a irelevantní jako kopnout míč do sítě či táhnout figurkou na šachovnici. Nikdy se nezmiňuje o sociálních a ekonomických dopadech manažerských rozhodnutí či moci, kterou manažeři uplatňují nad společností celkově. Pro firemního šéfa, který se snaží za každou cenu prosadit, moc nespočívá v penězích a vlivu, nýbrž v „rychlosti“, „obrazu vítěze“, v pověsti, která o něm koluje jako o člověku, který vyhrává. Moc záleží na subjektivním pohledu, a tak nemá vůbec žádnou objektivní souvislost.*

Manažerův pohled na svět, jak jej popisují Jennings, Maccoby a samotní manažeři, je pohledem narcisty, který svět vidí jako zrcadlo sebe sama a jehož nezajímají vnější události, pokud neodrážejí jeho vlastní obraz. Prostředí moderní byrokracie, náročné na meziosobní vztahy, v němž práce představuje jakousi abstraktní kvalitu zcela odloučenou od výkonu, již samotnou svou povahou vyvolává

* Totiž nemá žádnou souvislost s čímkoliv mimo self. Nový ideál úspěchu je bez obsahu. „Výkon znamená dostavit se,“ říká Jennings. Úspěch se rovná úspěchu. Všimněme si sblížování úspěchu v byznysu a úspěchu hvězdy v politice či ve světě zábavy, který rovněž závisí na „viditelnosti“ a „charizmatu“ a lze jej definovat jen sebou samým. Jediným významným atributem hvězdy je, že je oslavována; neumíme ovšem říct proč.

narcistickou reakci, již je mnohdy i odměnou. Byrokracie je však jen jedním z řady sociálních vlivů, které narcistický typ osobnostní organizace stále více zvyrazňují. Dalším takovým vlivem je mechanická reprodukce kultury, rozšiřování vizuálních a audiálních obrazů ve „společnosti zaměřené na show“. Žijeme v záplavě obrazů a zvuků, jež prožitek zastaví a znovu jej zpomaleně přehrají. Fotoaparáty a nahrávací přístroje zážitky nejen přepisují, ale mění jejich kvalitu, čímž modernímu životu propůjčují charakter jakési mohutné dozvukové komory či zrcadlového sálu. Život se prezentuje jako sled obrazů či elektronických signálů, dojmů nahraných a reprodukováných pomocí fotografie, filmu, televize a sofistikovaných záznamových zařízení. Moderní život je natolik dokonale zprostředkováván elektronickými obrazy, že vůči ostatním reagujeme tak, jako by jejich činy – i činy naše – byly nahrávány a simultánně předávány neviditelnému publiku či ukládány do paměti pro bližší zkoumání v budoucnu. „Úsměv, jste natáčeni skrytou kamerou!“ To, že do našeho běžného života proniká toto vševídnoucí oko, nás již nepřekvapí ani nezaskočí nepřipravené. Nemusí se nám ani připomínat, že se máme usmívat. Úsměv se nám permanentně vryl do tváře a už víme, z jakého úhlu vypadá na fotografii nejlépe.

Rozmnožování nahraných obrazů narušuje náš pocit skutečnosti. „Moderní primitivismus však nepovažuje obraz za skutečnou věc; fotografie jsou jen stěží natolik reálné. Místo toho se zdá, že realitou se stále více stává to, co nám ukazuje fotoaparát,“ píše ve své studii o fotografii Susan Sontagová⁵⁷. Svému vnímání důvěřujeme až tehdy, když nám je fotoaparát potvrdí. Fotografické obrazy nám poskytují důkaz o naší existenci a bez nich bychom měli problém i s rekonstrukcí osobní historie. Buržoazní rodiny, jak podotýká Sontagová (*O fotografii*, str. 147), pózovaly v osmnáctém a devatenáctém století kvůli portrétům proto, aby zdůraznily svůj status, zatímco dnes rodinné album potvrzuje existenci vyfotografovaných lidí: dokumentárně zachycuje jejich vývoj od dětství k dospělosti a je tak jediným svědectvím o jejich životě, jemuž se tak dostává jakési právoplatnosti. „Jedním z důsledků novějších fotografických technologií ... je to, že začaly být zhusta využívány z narcistických pohnutek, tedy pro

pozorování vlastní osoby“ (*O fotografii*, str. 158), a to nejen proto, že představují technický prostředek neustálého sebezpytování, nýbrž i proto, že pocit jáství činí závislým na konzumaci obrazů self, přičemž současně zpochybňují realitu vnějšího světa.

Uchovávaním obrazů self v různých fázích vývoje pomáhá fotoaparát oslabit starší představu vývoje jakožto morální výchovy a posilovat pasivnější koncepci, podle níž vývoj spočívá v tom, že životními etapami procházíme ve správný čas a ve správném pořadí. Současná fascinace životním cyklem představuje uvědomění, že úspěch v politice či podnikání závisí na dosažení určitých cílů, které jsou na seznamu; odráží ale i snadnost, s jakou lze vývoj elektronicky zaznamenat. To nás přivádí k další kulturní změně, která vyvolává všeobecnou narcistickou reakci a filosoficky ji v tomto případě jaksí potvrzuje: objevuje se terapeutická ideologie, která prosazuje normativní plán psychologického vývoje, čímž dále podporuje úzkostlivou introspekci. Ideál normativního vývoje plodí ovšem obavy, že každé odchýlení od této normy má nějaký patologický původ. Lékaři vytvořili jakýsi kult periodických prohlídek – vyšetření prováděných opět pomocí fotoaparátů a jiných záznamových nástrojů – a svým klientům vštíplili představu, že zdraví závisí na věčné ostražitosti a včasném odhalení symptomů, jež potvrdí lékařská technika. Klient se tak necítí fyzicky či psychicky v pohodě, dokud mu rentgen nesdělí, že je zcela zdravý.

Medicína a psychiatrie – obecněji terapeutický pohled a senzibilita, jež se šíří moderní společností – posilují model vytvořený vlivem jiných kultur, v němž se jednotlivec neustále zkoumá a hledá známky stárnutí a nemocí, příznaky psychického stresu, vady a nedostatky, které by mohly snížit jeho atraktivnost, nebo naopak ubezpečující znamení, že jeho život probíhá podle plánu. Moderní medicína porazila mor a epidemie, kvůli nimž panovala v životě nejistota, avšak zároveň vytvořila nové druhy nejistoty. Stejně tak byrokracie učinila život předvídatelným a dokonce nudným, zatímco v nové formě obnovila boj všech proti všem. Naše nadměrně uspořádaná společnost, v níž převládají organizace rozsáhlých rozměrů, jež však ztratily schopnost přikazovat věrnost a poslušnost, v některých směrech spíše připomíná stav univerzální animozity než primitivní kapitalismus,

podle něhož Hobbes modeloval svůj přirozený stav. Sociální podmínky dnes podněcují k survivalistické mentalitě, kterou v té nejhrubší podobě vyjadřují katastrofické filmy či fantazie o kosmických letech, jež umožňují zprostředkovaný únik z planety odsouzené k zániku. Lidé již nesní o překonání potíží, jen o jejich přežití. V podnikání podle Jenningse „znamená boj emocionálně přežít“ – „zachovat či zvýraznit svou identitu či ego“.⁵⁸ Normativní koncept vývojových etap podporuje pohled na život jako na překážkovou dráhu: smyslem je dráhou proběhnout s minimálními obtížemi a bolestmi. Schopnost manipulovat tím, o čem Gail Sheehyová⁵⁹ mluví metaforicky jako o „systémech na podporu života“, se dnes jeví jako nejvyšší typ moudrosti: poznání, díky němuž se podle ní dostáváme bez panické hrůzy dál. Ti, kdo zvládnou „přistupovat ke stárnutí bez zděšení“ a k traumatům životního cyklu beze zmatku, budou moci slovy jejích postav prohlásit: „Vím, že přežiju ... už nebudu panikařit.“ To je však sotva vznešená forma satisfakce. „Současná ideologie,“ píše Sheehyová, „je zdá se směsí osobního survivalismu, revivalismu a cynismu“; přesto její nesmírně populární průvodce „obvyklými krizemi dospělosti“ s jeho navenek optimistickou hymnou na růst, vývoj a „sebeuskutečnění“ tuto ideologii nezpochybňuje, pouze ji „humanističtější“ přeformulovává. „Růst se stal eufemismem pro přežití.“